

ÁRPÁD VON KLIMÓ

„17. JUNI (1953)” – „1956. OKTÓBER 23.”

*Politika és emlékezet Németországban és Magyarországon
1989 előtt*

1990-ben Magyarország új, demokratikusan megválasztott országgyűlése október 23-át nemzeti ünneppé nyilvánította. Az 1956-os felkelés, amelyet immár hivatalosan is forradalomként és szabadságharcként emlegetnek, a posztkommunista köztársaság történelmének és politikai kultúrájának egyik legjelentősebb hivatkozási pontjává vált. Június 17. viszont – a kelet-berlini építőmunkások tüntetése nyomán kialakult néhány nap múlva vérbe fojtott országos tiltakozó mozgalom –, amely Nyugat-Németországban egészen 1989-ig hivatalos állami ünnep volt, az újraegyesült német államban immár nem ünnep, nem a történelmi emlékezés napja. A szövetségi parlament az újraegyesítés napját, október 3-át tette nemzeti ünneppé. Az 1953-as keletnémet felkelésről való nyilvános megemlékezés ugyan – mindenekelőtt a 2003-as ötvenedik évforduló miatt – egy ideig még a közbeszéd tárgya volt Németországban, június 17. jelentősége azonban nem mérhető össze 1956. október 23. magyarországi szerepével. Ez a két parlament ellentétes tartalmú döntésén kívül annak is köszönhető, hogy 1956 emléke sajátos szerepet játszott az 1989/90-es magyarországi „rendszerátalakítás” során, az 1953-as keletnémet eseményekre pedig utalás sem történt az 1989-es békés keletnémet forradalom alatt. De a holokauszt emlékének a német politikai kultúrában betöltött központi szerepe, e tragikus „közös élmény” is hozzájárult, hogy a kommunistaellenes felkelés emléke napjainkban mást jelent Magyarországon és mást Németországban. Az újraegyesítés a holokauszt emléket „intézményesítette”. Az újraegyesítés napja, 1990. október 3. történelmileg jelentéktelen nap, egy unalmas adminisztratív lépést emel ünnepi rangra, de aláhúzza a holokauszt emléket mint a németiség történelmének legfontosabb pillanatát. A választható emléknapok között szóba jött még november 9.: ez a nap volt a berlini fal ledöntésének napja, s 1918-ban ugyancsak november 9-én tört ki a német demokratikus forradalom, amely a Német Köztársaságot kikiáltotta. A par-

lament azonban elutasította a felvetést, mivel november 9. egyúttal az 1938-as szervezett antiszemita pogrom, a „kristályéjszaka” emlékét is felidézi. Németországban államberendezésének (kultúrájának) szövetségi szervezete miatt is nehéz volt mindenki számára elfogadható nemzeti ünnepnapot kiválasztani. Az 1918 előtti császári Németországban a vallási és a tartományi konfliktusok miatt nem sikerült megegyezésre jutni egy nemzeti ünnepnapot illetően, ezért csak a császár születésnapját ünnepelték szerte a birodalomban. A következőkben azt vizsgálom, hogy a június 17. és október 23. emlékezetben tartása közötti nagy különbség mennyiben tulajdonítható a hidegháború Magyarországra és Németországra gyakorolt hatásának.

Először magukat az eseményeket és róluk a médiában megjelent képet szeretném bemutatni, mivel egy esemény önmagában (an sich) nincs közvetlen hatással az emlékezésre vagy a felejtésre, a történetet előbb el kell beszélni, le kell fordítani, és ez a már lefordított tudás fogja majd befolyásolni az adott társadalmat, s lesz ismét önmagáért valóan (für sich) történelmi esemény.

Részben azzal foglalkozom tehát, hogy a kommunista időszakban – metaforikusan fogalmazva – hogyan „emlékeztek” vagy hogyan „felejtették el” a forradalmat Nyugat- és Kelet-Németországban, illetve Magyarországon. Persze ez nemcsak azért nagyon erőltetett összehasonlítás, mert Nyugat-Magyarország mint olyan nem létezett, és a magyar emigránsok is különféle nyelveket beszélő és egymástól eltérő kultúrájú országokban éltek. Mégis mindkét esemény, emlékezetük és felejtésük azonos nemzetközi keretben játszódott le Keleten és Nyugaton egyaránt, amelyet a hidegháború kultúrájának nevezhetünk. Az események emléke a hidegháború nemzetközi narratívába épült a vasfüggöny mindkét oldalán, amely már a hatvanas években rozsdásodni kezdett, és meglepően gyorsan leomlott 1989 után. Írásom végén arra keresem a választ, hogyan és miként vált 1956 emléke az 1987–89-es magyar „tárgyalásos forradalom” központi politikai témájává, és hogy az 1989-es keletnémet „Wende” politikai szereplői miért nem támaszkodhattak 1953 emlékére.

„17. JUNI” ÉS „OKTÓBER 23.” A MÉDIÁBAN ÉS A KÖZBESZÉDBEN

Különbség volt a két eseményben részt vevő tüntetők, aktivisták és szemtanúk gondolkodásmódjában és céljaiban, miként társadalmi hovatartozásuk-

ban, de az események tágabb politikai körülményeiben is. Kelet-Berlinben és más keletnémet nagyvárosokban az értelmiségiek és az egyetemisták távol tartották magukat a tiltakozásokat kezdeményező munkásságtól, jóllehet néhány órával később már minden társadalmi réteg képviselője csatlakozott hozzájuk, több mint egymillió ember. Joachim Petzold (1933–99) keletnémet történész emlékirataiban leírja, hogy ő és kollégái, valamint diákjaik a Humboldt Egyetem történelem szakáról június 17-én viszolyogva nézték a tüntetők rombolását. Megpróbálták „megvédeni” az egyetemet a tüntetők támadásaitól. Petzold bevallja, hogy akkor meg volt győződve róla, „fasiszták” is keveredtek a tüntetők közé, bár követeléseik némelyikének jogosságában maga sem kételkedett.¹

Az értelmiség távolmaradása jelentős különbség a magyar 1956-hoz képest, ahol értelmiségiek és egyetemisták készítették elő a forradalomba torkolló októberi tiltakozást. 1953 júniusában valószínűleg a legtöbb magyar egyetemi tanár és diák ugyanúgy gondolkodott és viselkedett volna, mint német kollégáik. Legtöbbjük csak 1955-ben vagy még később, 1956 során változtatott véleményén.

A magyar tüntetők – annak köszönhetően, hogy az értelmiségiek és egyetemisták oroszlánrészt vállaltak az október 23-i tüntetés megszervezésében – céljaikat a magyar történelemből eredeztették, s 1848-hoz kötötték. Közismert, hogy Budapesten a legnagyobb tüntető menet Bem József szobrához vonult. Petőfi és Kossuth nevét ugyanúgy gyakran emlegették azokban az október végi, novemberi napokban, mint ahogy a forradalom kifejezést is magától értetődően használták a résztvevők. A szabadságharcos hagyományokat a magyar függetlenségi harc hét évvel korábbi centenáriumán élesztették újjá a magyar kommunisták, egyben saját diadalukat, a sztálinista diktatúra bevezetését ünnepelve. 1956 októberében a magyarok visszaszerezték maguknak 1848-at.²

Három évvel korábban, Berlinben a Stalinalleen (ma Karl-Marxallee) felvonuló több ezer munkásnak eszébe sem jutottak az 1848. március 18-i mártírok, noha sírjaik alig néhány száz méterrel távolabb, a friedrichshaini emlékhelyen voltak. Akkor senki sem asszociált 1848-ra. A százéves évfordulót Kelet- és Nyugat-Berlinben is öt évvel korábban ünnepték. Nem valószínű azonban, hogy az ünneplés az 1949–50-es berlini blokád okozta súlyos helyzetben túl sok nyomot hagyott volna a berliniek kollektív emlékezetében.

A hidegháború heveny sokkja időben közelebb, és főként sokkal drámaibb volt, mint a XIX. századi történelem.

1 Petzold (1995).

2 Gyarmati (1998).

A német tüntetők Sztálin szobrával sem törődtek, pedig az a Stalinallee közepén állt. Elvonultak mellette anélkül, hogy túl sok figyelmet szenteltek volna neki. Budapesten és a magyar városokban a tüntetők a Sztálin-szobrokat és a kommunista szimbólumokat távolították el legelőször.

Nem vitás, hogy a magyar forradalomban a szimbolikus aktusok nagyobb hangsúlyt kaptak, és nagyobb szerep jutott a történelem átpolitizálásának. Az 1953. június 17-én a Német Demokratikus Köztársaságban kirobbant felkelést a németek sokkal inkább aktuális, egyszersmind világpolitikai eseményként élték át: az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország csapatai mindössze néhány méternyire álltak Kelet-Berlin határától, szemtől szemben a tüntetőkkel, később a szovjet harckocsikkal. A keletnémet és a magyar tüntetők közötti különbségek az előkészítésben, a gondolkodásmódban és végül a tettekben is meghatározták az események médialehetőségeit és későbbi utóéletét.

A magyar forradalom néhány nappal tovább tartott, és sokkal drámaibb volt, mint június 17-e – a visszhangjáról nem is beszélve. Újságírók és szemtanúk százai jóval több szimbolikus erejű felvételt készíthettek. Ennél is fontosabb azonban, hogy a tüntetők, felkelők, de ellenfeleik veszteségei is sokkal nagyobbak voltak, a keletnémet felkelés „csak” ötvenöt áldozatot követelt.³ A hidegháború képi emlékei közé bekerült a hatalmas méretű budapesti Sztálin-szobor ledöntése. A magyar szabadságharcos, akit nem sokára a *Time* magazin tett igazán népszerűvé, hatásos médiafigurává vált. A nyugati hírügynökségek mellett az egyházak és a civil szervezetek Nyugat-Európa-szerte – elsősorban Ausztriában, Olaszországban és Nyugat-Németországban, de az Egyesült Államokban is – kivették részüket a segítségnyújtások megszervezésében, egyúttal hozzájárultak a magyar felkelők hősiességéről kialakított elképzelés megerősítéséhez is.

Az ötvenes években a keletnémetek milliószámra menekültek Nyugat-Németországba, 1961. augusztus 13-ig több mint hárommillióan.⁴ Az 1956-os magyar politikai menekültekkel, emigránsokkal ellentétben azonban a keletnémeteknek nem volt a nemzetközi média által felhasználható pozitív imázsuk. Mindössze nyolc évvel a második világháború után szinte lehetetlen volt vonzó képet festeni a németekről. A legtöbb európai ország, köztük Magyarország is – függetlenül attól, hogy a keleti vagy a nyugati érdekszférába tartozott – olyan narratívákat épített be nemzeti emlékezetébe a háború után, amelyek ezt megakadályozták. Ők voltak a német agresz-

3 Ahrberg (2004).

4 Major (2002).

harcok hősei, felnagyították az antifasiszta ellenállás jelentőségét, elhallgatták a kollaboráció eseteit.⁵ Ilyen légkörben nem volt helye a németbarát érzelmeknek, még a médiában sem. Az érthető európai németellenességnek köszönhetően a nagy tömegtámogatottságú francia és olasz kommunista pártnak és értelmiségi holdudvaruknak nem kellett túlzottan aggódnuk az 1953. júniusi kelet-németországi „bajkeverők” miatt. Annak ellenére, hogy a nyugati hidegháborús propaganda az ártatlan berlini tüntetőkre lövő szovjetekről harsogott, az európaiak szemében, eltérően az amerikaiaktól, a németek agresszorok maradtak. Három évvel később az olasz és francia kommunisták már nem nevezhették ilyen egyszerűen „fasisztának” a magyarországi tüntetőket, akik között sok híres kommunista és szocialista volt. Mindemellett Európában a magyarokról még mindig élt a szabadságküzdelmek sorát vívó hősi nép XIX. századi romantikus képe, mint ahogy nem halványult el az emigrációs Kossuth Lajos emléke sem.

A magyar felkelőkről alkotott pozitív médiakép szempontjából hasonlóan fontos volt, hogy XII. Pius pápa több szózatában is támogatta a magyar ügyet. Az sem volt mellékes, hogy a magyar forradalmárok elfoglaltak és az ellenőrzésük alatt tartottak több rádióállomást, új, forradalmi sajtó nőtt ki a földből, amely egész Európában propagálhatta ügyüket, s így módjuk volt befolyásolni a nemzetközi médiában róluk kialakítandó képet is. A keletnémet felkelőknek erre nem volt lehetőségük.

FELEJTÉS ÉS EMLÉKEZÉS:

„17. JUNI” ÉS „OKTÓBER 23.” UTÓÉLETE

A hatalmukban megerősített kommunista rendszerek mindkét esetben véres bosszút álltak a felkelőkön, s minden lehetséges eszközzel megpróbálták kitörölni a történeteket a kollektív emlékezetből. A forradalmárok legendáit leegyszerűsített, kevés támponttal megerősített ellentörténetekkel helyettesítették. Magyarországon azonban a forradalom jól ismert, s mára már világhíre szert tett szimbólumainak tovább élése a forradalom kivégzett vezetőinek kihantolásához vezetett. Kelet-Németországnak meg kellett küzdenie a júniusi felkelésről Nyugat-Németországban készített propaganda- és sajtókampánnyal, amelyet a rádióknak és a televízióknak köszönhetően a keleti, kommunista területeken is gond nélkül terjeszthettek. Június 17-ét már 1957-ben a nemzeti emlékezés napjává (Nationaler Gedenktag)

5 Flacke (2004).

nyilvánították a Szövetségi Köztársaságban, s a német egység nap-

jaként (Tag der deutschen Einheit) százezres tömegek ünnepelték az első években. A felvonulások, a miniszteri beszédek, a szakszervezeti vezetők, értelmiségiek felszólalásai, a nyugatnémet városokban emelt emlékművek, a megemlékezés napján tartott sport- és iskolai rendezvények, az egyéni akciók, mint például az éjszakai gyertyagyújtás mind-mind az egyetlen – közös – nemzeti ünnep jelentőségét voltak hivatottak kiemelni a Német Szövetségi Köztársaságban.

A hatvanas években aztán nemcsak a lakosság, de a közélet szereplői is közönyösebbé váltak a „német egység napja” iránt. Már csak a kötelező hivatalos beszédek emlékeztek meg 1953. június 17-ről, és sajnálkoztak a vasfüggöny mögött sínylódó fivéreinken és nővéreinken. Az elhíresült berlini fal felépítése 1961 augusztusában, majd az új keleti politika a német kérdés pragmatikusabb és kevésbé érzelmi alapú megközelítését segítette elő. A hetvenes, nyolcvanas években sokan megfélemeztek arról, mi történt valójában 1953. június 17-én, és sokan összekeverték 1944. július 20-ával, a Hitler elleni merényletkísérlet napjával. Amint azt Edgar Wolfrum találon megállapította, június 17. emléke egyre erősebben kötődött a nyugatnémetek rossz lelkiismeretéhez, akik már kezdtek hozzászokni Németország szétszakítottságához, mert tudták, hogy sokkal jobb körülmények között élnek, mint keleti honfitársaik.⁶ A Szövetségi Köztársaságban a keletnémetek sikeresen integrált milliói teljesen más körülmények között éltek, mint sok magyar emigráns Nyugaton. Úgy tűnik, a június 17-ről való megemlékezés ötvenes évekbeli divatja paradox módon hozzájárult ahhoz, hogy az esemény még Kelet-Németországban is feledésbe merüljön.

A hetvenes évektől a nyugatnémet média egyre növekvő befolyására a keletnémet ellenzéki csoportok programja a nyugatnémet új társadalmi mozgalmakhoz idomult. A nyolcvanas években, az NDK végső válságában a béke, az atomrakéták jelentette fenyegetettség (az Angst, ahogy az angol-szász világban is nevezték) volt a legfontosabb a „harmadik világgal” való szolidaritás és a környezetvédelmi problémák mellett. 1985 után, amikor a Szovjetunióban és a többi szocialista országban felbukkant a reformkommunista gondolat, a legfőbb politikai kérdéssé a nyugati utazás engedélyezése vált, de a határ még Lengyelország felé is le volt zárva. Ilyen körülmények között nem volt alkalom arra, hogy egy réges-régi antisztálinista felkelésre emlékezzenek.

Az ellenzéki csoportoknak az NDK-ban egyedül az önkritikus, de a kommunista rendszerrel pragmatikus viszonyt ápoló protestáns egyházak

⁶ Wolfrum (2006).

adtak teret. Az egyházon belül azonban jobban szerették az absztrakt erkölcsi és filozófiai problémák és a „nemzetközi” helyzet boncolgatását, a nemzeti, történelmi kérdések a sülyesztőbe kerültek. Magyarországon személy szerint Kádár János volt a felelős Nagy Imre és sok más forradalmár kivégzéséért és magyarok ezreinek meghurcolásáért. Kádár személyi hatalma 1956 véres emlékéen nyugodott. Walter Ulbricht halála és Erich Honecker hatalomra kerülése után, 1971-től még indirektebb lett a felelősség kérdése 1953-at illetően. A Német Szocialista Egységpárt rendszere nem kötődött olyan szorosán június 17-hez, mint Kádár és a magyar párt 1956-hoz. Az 1961-ben felhúzott hírhedt berlini fal vált a keletnémet diktatúra központi szimbólumává, ahogy a forradalom jelképévé Magyarországon az 56-os szám és Nagy Imre lett. Nagy Imre újratemetése ugyanazt jelentette, mint a berlini fal lebontása, ami 17 millió német rabságának vetett véget.

1956 EMLÉKEZETÉNEK SZEREPE

A MAGYAR „KIALKUDOTT FORRADALOMBAN” 1989-BEN – 1953 ELHALLGATÁSA AZ NDK MEGSZŰNÉSEKOR

A két antisztálinista felkelés eltérő utóéletének elemzése során nem feledkeztünk meg végezetül arról, hogy Magyarországon az ellenzék a nyolcvanas évek végén nemcsak erősebb volt, mint Kelet-Németországban, de jobban is érdeklődött a történelmi és nemzeti kérdések, többek között a szlovákiai és romániai magyar kisebbségek sorsa iránt. A nyugati világban is könnyebben hallathatta szavát. Párizsban, Nyugat-Berlinben, New Yorkban és másutt is éltek magyar értelmiségiek. Ők életben tartották 1956 emlékét, segítettek abban, hogy Nyugat- és Kelet-Európa egyaránt foglalkozzon a forradalommal.

Gondoljunk csak a forradalom harmincadik évfordulójának alkalmából, 1986-ban, szamizdatban és tamizdatban megjelent számos írásra. 1956 emlékezetben tartása lehetetlenné tette Kádár hatalmának a legitimálódását is, akinek rendszerét a nyolcvanas években amúgy is válságok sora rázta meg a romló pénzügyi, gazdasági, szociális és környezetvédelmi körülmények miatt.⁷

1956 a magyar szuverenitás kérdését is felvetette. Németország esetében még nagyobb akadályok álltak az ország függetlensége előtt. A németek növekvő befolyása aggodalmat keltett a nyugati politikusokban (Thatcher, Mitterand) is. A keletnémet ellenzék vezéregyéniségei és a nyugat-európai

7 Rainer (2003).

politikusok mindent elkövettek annak érdekében, hogy elkerüljék az olyan pozitív nemzeti eseményekre való utalást, mint amilyen 1953. június 17. is. Ehelyett inkább azt hangsúlyozták, hogy Németország „tanult” a múltjából, és nem fog visszaesni a nacionalista kórságba. Így 1953. június 17-ről ismételten megfellebbeztek, hogy 2003-ban ismét „felfedezhessék”.

HIVATKOZÁSOK

Ahrberg (2004)

EDDA AHRBERG et al. (hrsg.): *Die Toten des Volksaufstandes vom 17. Juni 1953*. Münster, 2004, LIT.

Flacke (2004)

MONIKA FLACKE (hrsg.): *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*. Mainz, 2004, Philip von Zabern Verlag.

Gyarmati (1998)

GYARMATI GYÖRGY: *Máricus Hatalma – A Hatalom Márciusa. Fejezetek Március 15. ünneplésének történetéből*. Budapest, 1998, Paginarium.

Major (2002)

PATRICK MAJOR: Going west: the open border and the problem of Republikflucht. In Patrick Major–Jonathan Osmond (eds.): *The Workers' and Peasants' State. Communism and society in East Germany under Ulbricht 1945–71*. Manchester, New York, 2002, Manchester UP. 190–208. p.

Petzold (1995)

JOACHIM PETZOLD: *Parteinahme wofür? DDR-Historiker im Spannungsfeld von Politik und Wissenschaft*. Potsdam, 2000, Verlag f. Berlin-Brandenburg.

Rainer (2003)

RAINER M. JÁNOS: A rendszerváltás és ötvenhat. In uő: *Ötvenhat után*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet. 206–215. p.

Wolfrum (2006)

EDGAR WOLFRUM: Die Massenmedialisierung des 17. Juni 1953. In *Aus Politik und Zeitgeschichte*, www.bpb.de/popup/popup_druckversion.html?guid=D1ZO0X&page=0,7 September 2006.